

ІНСТИТУТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ: ЕЛЕМЕНТ ГУМАНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЧИ ШЛЯХ ДО КРИМІНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА?

У статті розглядаються основні підходи до формування інституту кримінальних проступків. Аналізуються загрози, пов'язані із запровадженням інституту кримінальних проступків у національне законодавство. Наголошується, що підсилення процесуальних гарантій особи, яка підлягає відповідальності, не може бути підставою для криміналізації певних діянь.

Ключові слова: кримінальний проступок, кримінальна відповідальність, суспільна небезпечність, концепція, стягнення, гуманізація, процесуальні гарантії.

Гладун А. З. Институт уголовных проступков: элемент гуманизации законодательства Украины об уголовной ответственности или путь к криминализации общества?

В статье рассматриваются основные подходы к формированию института уголовных проступков. Анализируются угрозы, связанные с введением института уголовных проступков в национальное законодательство. Отмечается, что усиление процессуальных гарантий лица, которое подлежит ответственности, не может быть основанием для криминализации некоторых деяний.

Ключевые слова: уголовный проступок, уголовная ответственность, общественная опасность, концепция, взыскания, гуманизация, процессуальные гарантии.

Gladun O. Z. The institute of criminal offenses: an element of Ukrainian criminal law humanization or the way to criminalization of society?

Main approaches of forming the institute of criminal offenses are revealed in the article. The author analyzed threats, associated with the criminal offenses' introduction in national legislation. It is noted that strengthening of procedural guarantees for the liable person is not a reason for criminalization of certain acts.

Keywords: criminal offense, criminal liability, social insecurity, concept, penalty, humanization, procedural guarantees.

Мемінучість запровадження в систему права України інституту кримінальних проступків стала остаточно зрозумілою навіть найбільш реакційно налаштованим супротивникам цієї ідеї після ухвалення Кримінального-процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року, що встановлює особливості досудового розслідування і судового провадження щодо кримінальних проступків. З цього часу на порядку денному гостро стоїть наступне завдання – змістовне (матеріально-правове) наповнення інституту кримінальних проступків, тобто визначення переліку діянь, що будуть до них відноситися. Власне, від того, який зміст буде закладено у цей інститут, і залежить відповідь на питання, означене в заголовку статті. Адже в Україні під гаслом гуманізації кримінальної відповідальності вже вносилися зміни до Кримінального кодексу (далі – КК України), що де-факто призвели до її посилення [1].

Реформування законодавства про кримінальну відповідальність є необхідною умовою процесу інтеграції України у міжнародну правову спільноту. Вказане не могло не привернути увагу вчених до обговорення можливості запровадження нового для України, але не для багатьох інших держав, виду кримінальних правопорушень – кримінальних проступків. Ця проблематика є предметом наукових робіт В. Б. Авер'янова, О. А. Банчука, В. І. Борисова, І. П. Голосніченка, М. М. Дмитрука, К. П. Задой, І. Б. Коліушка, В. М. Куца, А. А. Музики, Є. Л. Стрельцова, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка та багатьох інших. Задля об'єднання зусиль керівників органів публічної влади, практикуючих юристів та науковців у формуванні обґрунтованого механізму запровадження інституту кримінальних проступків Президентом України 30 травня 2012 року створено відповідну робочу групу [2]. Однак членам цієї групи дотепер не вдалося сформувати узгоджені пропозиції щодо втілення в життя ідеї кримінального проступку. Як наслідок, жодного офіційного рішення з указаних питань ні на законодавчому, ні на підзаконному рівнях досі не прийнято.

У свою чергу, окремі народні депутати України, будучи суб'єктами законодавчої ініціативи, виклали своє розуміння інституту кримінальних проступків у відповідних законопроектах.

Йдеться, насамперед, про проект Стретовича В. М., Головатого С. П., Притики Д. М., Шишкіної Е. В. № 10126 від 28 лютого 2012 року (проект відкликано), проекти Швеця В. Д. № 10146 від 3 березня 2012 року (проект відкликано), № 1202 від 8 січня 2013 року. Проте викладені в них положення не повною мірою кореспондують меті гуманізації законодавства про кримінальну відповідальність. За наслідками експертизи в Головному науково-експертному управлінні Верховної Ради України зазначені законопроекти отримали негативні висновки з вказівкою на доцільність їх відхилення. Провідні вітчизняні вчені-криміналісти солідарні з такою оцінкою [3]. Також висловлено думку, що при їх розробці було порушено принцип науковості в законотворчій діяльності, дотримання якого передбачає забезпечення вивчення соціальної обумовленості та об'єктивних потреб підготовки та прийняття нормативних актів, залучення до їх розробки фахівців у відповідній галузі науки та практики, врахування результатів наукових досліджень, правил законодавчої техніки, використання вітчизняного та зарубіжного досвіду правотворчості [4].

З огляду на зазначене видається доцільним з'ясувати, яких наслідків слід очікувати від впровадження в українське законодавство кримінальних проступків. Тому метою цього дослідження обрано аналіз основних підходів до формування інституту кримінальних проступків, що дозволяють одночасно розглядати його і як елемент гуманізації законодавства України про кримінальну відповідальність, і як шлях до криміналізації суспільства.

Єдиним правовим актом, що закріплює механізм реалізації інституту кримінальних проступків, є Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 (далі – Концепція). Згідно з її положеннями до категорії кримінальних проступків мають бути віднесені: а) окремі діяння, що за чинним КК України відносяться до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства будуть визнані законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки; б) передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю. На думку розробників Концепції, вказаний підхід до розмежування злочинів і кримінальних проступків має забезпечити подальшу гуманізацію кримінального законодавства. Не варто, проте, перебільшувати обов'язковість закріплених у Концепції приписів, адже цей документ носить, насамперед, програмний характер і не є прямим керівництвом до дій. Тим не менше інших правових орієнтирів з цього питання в даний час просто немає.

Незаперечним свідченням гуманізованої спрямованості інституту кримінальних проступків є скорочення переліку діянь, які визнаються злочинними. Як зазначив Генеральний прокурор України В. П. Пшонка, «за попередніми підрахунками, запровадження інституту кримінальних проступків дозволить виключити з Кримінального кодексу майже 40 статей та 160 їх частин» [5]. Однак у даному випадку не йде мова про декриміналізацію відповідних діянь, адже кримінальна відповідальність за їх вчинення не скасовується, а набуває дещо іншої форми – стягнення. Таку диференціацію кримінальної відповідальності, особливо зважаючи на менш суворий, ніж у покарань, характер кримінально-правових стягнень (згідно з Концепцією – короткострокове позбавлення волі, штраф у певному обмеженому розмірі, позбавлення спеціальних прав, залучення до обов'язкових робіт тощо), а також відсутність судимості за вчинення кримінального проступку, безумовно, слід розглядати як елемент гуманізації кримінального законодавства.

Нещодавно зареєстрований у парламенті законопроект народного депутата України В. С. Малишева передбачає формування інституту кримінальних проступків шляхом пом'якшення санкцій за окремі злочини невеликої тяжкості, що загалом дозволяє досягнути поставленої перед ним мети – послаблення кримінально-правової репресії [6].

Якщо ж звернутися до проблеми можливої криміналізації суспільства, то основна її причина криється у віднесенні до категорії кримінальних проступків певної частини діянь, за вчинення яких наразі встановлено адміністративну відповідальність. Як уже зазначалось, у Концепції передбачено дві обов'язкові ознаки, за якими адміністративні правопорушення мають бути трансформовані у кримінальні проступки:

1) судова юрисдикція, тобто справи про такі правопорушення підвідомчі судам. На сьогодні згідно зі статтями 221, 221-1 КУпАП судді розглядають справи про адміністративні правопорушення, передбачені у 175 статтях (частинах статей) КУпАП;

2) відмінна від управлінського (адміністративного) суть правопорушення, тобто його об'єктом є відносини (блага чи цінності), не пов'язані зі здійсненням державного управління. За

цією ознакою до кримінальних проступків може бути віднесено надзвичайно широке коло діянь, у тому числі ті, що посягають на власність (Глава 6 КУпАП), громадський порядок і громадську безпеку (Глава 14 КУпАП), у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини (Глава 7 КУпАП), у сільському господарстві (Глава 9 КУпАП), на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку (Глава 10 КУпАП), в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності (Глава 12 КУпАП).

У законопроекті № 10126 було передбачено 83 склади кримінальних проступки, 45 з яких раніше визнавалися адміністративними правопорушеннями. При цьому його розробники запропонували інші критерії відбору адміністративних правопорушень для формування категорії кримінальних проступків, а саме:

1) ступінь небезпеки адміністративного правопорушення для суспільних відносин (матеріальний критерій);

2) вид передбаченого у КУпАП стягнення за вчинення правопорушення (формальний критерій). До стягнень, які свідчать про кримінально-правовий характер правопорушення, віднесені конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, громадські або виправні роботи, адміністративний арешт. Слід зауважити, що накладення вказаних стягнень згідно зі статтями 29, 30-1, 31, 32 КУпАП є виключною компетенцією суду, тому формальний критерій відповідає базовим положенням Концепції.

За даними Державної судової адміністрації України в 2012 році до адміністративної відповідальності притягнуто 817,2 тис. осіб (на 201 тис. менше, ніж попереднього року). До громадських робіт залучено 87,6 тис. осіб (мінус 15,3 тис.). Кількість осіб, до яких застосовано адміністративний арешт – 23 тис. (на 18,5 тис. менше). Адміністративні стягнення (основне і додаткове) у вигляді конфіскації предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, застосовано до 49,9 тис. правопорушників (мінус 6,2 тис.) [7]. Виходячи з наведених статистичних даних, у разі запровадження кримінальних проступків кількість осіб, до яких застосовано кримінальну відповідальність, мала б збільшитись у два рази, так як до 162,9 тис. засуджених у 2012 році за злочини слід було би приєднати ще майже стільки ж засуджених за кримінальні проступки.

Прихильники віднесення частини адміністративних правопорушень до категорії кримінальних проступків наголошують, що це матиме наслідком «криміналізацію» лише за формою чи назвою, але не за змістом, оскільки засудження в справах про кримінальні проступки не впливатиме на реалізацію в майбутньому цієї особою своїх прав (на проходження державної служби тощо) через відсутність судимості; незакінчений кримінальний проступок не тягнучиме кримінальної відповідальності; замість короткочасного позбавлення волі (адміністративного арешту) будуть застосовуватись громадські роботи; до особи, яка вчинила кримінальний проступок, не застосовуватиметься запобіжний захід у вигляді тримання під вартою [8].

Наведене, однак, не спростовує того факту, що значна частина осіб, які раніше вважалися б такими, що були піддані адміністративному стягненню, матимуть статус притягнутих до кримінальної відповідальності чи звільнених від неї. Те, що вони не нестимуть настільки суворих обмежень і позбавлень порівняно з тими особами, які вчинили злочини, свідчить лише про адекватність заходів кримінально-правового реагування ступеню суспільної небезпеки (шкідливості) кримінального проступку. Адже навіть самого факту засудження достатньо, щоб на довгі роки визначити долю такої особи. Існування в кримінальному праві інституту засудження особи без призначення покарання говорить про те, що держава визнає виражений в судовому рішенні осуд достатнім для належного виховного і запобіжного впливу на окремих засуджених. До того ж відомості про особу, яка вчинила кримінальний проступок, будуть відображатися у кримінально-правовій статистиці (спеціальних обліках) і ця інформація супроводжуватиме її протягом усього життя.

Доцільність переведення деяких адміністративних правопорушень у розряд кримінальних проступків у різних джерелах додатково обґрунтовується й такими обставинами:

– підозрювана (обвинувачена) у вчиненні кримінального проступку особа отримує всі процедурні права та гарантії кримінального процесу, чого вона позбавлена під час розгляду справи про адміністративне правопорушення (презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами, розумність строків та ін.);

– встановлення судового контролю над застосуванням заходів забезпечення адміністративного провадження, що тимчасово обмежують права і свободи громадян (адміністративне затримання особи, особистий огляд, огляд речей і вилучення речей та документів);

– гарантування судового захисту прав особи у справах про кримінальне обвинувачення (щодо конфіскації майна, виправних робіт, короткострокового арешту тощо) на підставі вимог статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

– можливість звільнення особи, яка вчинила кримінальний проступок, від кримінальної відповідальності на умовах, перелік яких є значно ширшим, ніж умови звільнення від адміністративної відповідальності (наприклад, у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею особи на поруки, зміною обстановки), а також звільнення від кримінально-правового стягнення чи його відбування;

– можливість розстрочки виплати призначеного судом штрафу певними частинами чи заміни несплаченої суми штрафу іншим видом кримінально-правового стягнення. Згідно зі ст. 308 КУпАП в разі несплати правопорушником штрафу у встановлений строк з нього стягується подвійний розмір штрафу, визначений у відповідній статті цього Кодексу та зазначений у постанові про стягнення штрафу.

Аналіз наведених обставин засвідчує, що вони в основному спрямовані на покращення процесуального статусу особи, яка притягується до відповідальності за вчинення кримінального проступку, шляхом надання їй додаткових прав, можливостей та гарантій. З цього приводу К. П. Задою правильно зауважує, що криміналізація певних проявів протиправної поведінки не може розглядатися як засіб забезпечення процесуальних прав особи. Це завдання повинно вирішуватися шляхом внесення змін і доповнень до адміністративного законодавства, а не за рахунок визнання тих або інших діянь кримінальними проступками [9, с. 29]. Запровадження цього інституту без комплексного реформування законодавства, що регулює порядок адміністративного провадження, лише поглибить існуючу процесуально-правову нерівність.

У літературі також висловлювалась прогресивна ідея врегулювати в межах інституту кримінальних проступків відповідальність колективних суб'єктів (юридичних осіб) у формі кримінально-правового стягнення [10, с. 119]. Однак, як показує практика, під час реформування законодавства не завжди враховується думка науковців, що інколи призводить до прийняття необґрунтованих рішень. Одним з них, як вважає частина наукової громадськості, було схвалення Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 травня 2013 року № 314-VII. Видається, що вказані зміни не в змозі комплексно вирішити проблему кримінальної відповідальності юридичних осіб і ще більше загострюють пов'язані з цим питання теоретико-прикладного характеру, зокрема щодо підстави і умов такої відповідальності, кола осіб, до яких вона може застосовуватись, видів і характеру заходів кримінально-правового реагування, випадків відмови держави від їх застосування та ін.

Впровадження у вітчизняне законодавство інституту кримінальних проступків матиме наслідки не лише у правотворчій та правозастосовній сферах, а й істотно розширить межі наук кримінального права, кримінології, криміналістики та кримінально-виконавчого права. Як зазначає О. П. Рябчинська, «розширення предмета регулювання кримінального права за рахунок включення до нього суспільних відносин з приводу вчинення проступків, розширення кола методів кримінального права за рахунок накладення стягнення за проступки (провини), а у зв'язку із цим і переосмислення змісту кримінально-правових відносин (через корективи суб'єктного складу цих відносин), функцій кримінального права і як галузі права, і як галузі законодавства привнесе плутанину і дисбаланс у зв'язки та відносини в структурі елементів кримінального права як складного системного об'єкта, в якому зміни в одному з елементів системи тягнуть зміни інших його елементів» [11, с. 214].

Усталений термін «злочинність» теж потребуватиме свого перегляду, адже він не охоплює сукупність вчинених кримінальних проступків. Тому для позначення всього масиву кримінальних правопорушень слід сформулювати більш широкий (узагальнюючий) термін, одним із варіантів якого можемо запропонувати «кримінальну протиправність». Наукового осмислення також вимагають детермінація кримінальних проступків, особливості кримінологічної характеристики осіб, які їх вчиняють, і вироблення на цій основі обґрунтованих заходів протидії новому виду кримінальних правопорушень.

Підсумовуючи викладене, приходимо до наступних висновків: якщо метою запровадження інституту кримінальних проступків визнається гуманізація кримінальної відповідальності, то один з обраних для цього засобів (часткова криміналізація адміністративних правопорушень) є невдалим і явно не вирішує вказаного завдання. Якщо ж в Україні таким чином намагаються виконати міжнародні зобов'язання щодо реформування кримінального законодавства, то слід реально оцінювати, які це матиме наслідки для українського соціуму.

Список використаних джерел:

1. Хавронюк М. І. Відповідальність за правопорушення у сфері господарської діяльності. У чому ж полягає гуманізація? / М. І. Хавронюк, А. М. Хавронюк // Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 529–534.
2. Про робочу групу з питань реформування законодавства про адміністративні правопорушення та запровадження інституту кримінальних проступків: розпорядження Президента України від 30 травня 2012 року № 98/2012-рп // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 19. – Ст. 449.
3. Проблеми впровадження інституту кримінального проступку : матеріали Всеукр. інтернет-конференції, 15–20 червня 2012 р. [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Асоціація кримінального права»; Інститут вивчення проблем злочинності НАПрНУ. – Режим доступу : <http://ivpz.org/golovna-konferents>.
4. Бахуринська О. О. Про дотримання принципу науковості при впровадженні інституту кримінальних проступків [Електронний ресурс] / О. О. Бахуринська // Стратегія і тактика правових реформ: виклики сучасності: матеріали наук.-практ. інтернет-конф., 5 березня 2013 року. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=454%3A040313-14&catid=64%3A5-0313&Itemid=79&lang=ru.
5. Прийняття Кодексу про кримінальні проступки сприятиме спрощенню кримінального процесу – Генеральний прокурор [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Генеральної прокуратури України. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&_c=view&id=119204.
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків: проект Закону України № 3438 від 17 жовтня 2013 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48706.
7. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2012 році [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал «Судова влада України». – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/Oglayd/.
8. Коліушко І. Запровадження інституту кримінального проступку як необхідна складова реформи кримінальної юстиції в Україні / Ігор Коліушко, Олександр Банчук // Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 13–15 квітня 2007 р. : у 2-х ч. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 1. – С. 189–194.
9. Задоя К. П. До питання про доцільність прийняття законопроектів, що передбачають запровадження кримінальних проступків / К. П. Задоя // Адвокат. – 2012. – № 4. – С. 27–32.
10. Куц В. М. Кримінальне правопорушення: відродження забутого поняття / В. М. Куц // Наше право. – 2012. – № 5. – С. 117–120.
11. Рябчинська О. П. Теоретичні та практичні питання встановлення адекватних заходів державного примусу за кримінальні проступки / О. П. Рябчинська // Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Право. – 2012. – № 2. – С. 211–217.

** Гладун Олександр Зіновійович – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу досліджень проблем злочинності в економічній сфері Національної академії прокуратури України.*